

Vajda Mihály *Szimbiózis és gyűlölet*

Megérthetjük-e a katasztrófát?*

Nemrégiben megjelent az Egyesült Államokban és nagy sikert aratott egy könyv, Daniel Goldhagen *Hittler's Willing Executioners. Ordinary German and the Holocaust* (Hitler lelkes hóderei. Az átlagnémetek és a holocaust) címmel,¹ mely az itt tárgyalandó témával, a német-zsidó viszonyról foglalkozik. Nem tudom, az Államokban volt-e vita róla, ha igen, milyen formában, milyen körökben. Csak a könyv németországi vitájának egyes részleteit ismerem, mely vita már a könyv német nyelvű megjelenését megelőzően elkezdődött. A vita ugyancsak heves volt, már csak azért is, mert a könyv alaptézise így hangzik: „A legtalálób, a valóságban az egyetlen találó gyűjtőneve azoknak a németeknek, akik a holocaustot végrehajtották, az, hogy »németek«. „... ezek a férfiak és nők mindenekelőtt németek voltak, s csak másodsorban SS-ek, rendőrök vagy táborigényesek.” Egy ilyenfajta demagóg kijelentés érthetően mélyen érinti a mai „átlagnémeteket”, akik szeretnék elhatárolni magukat a holocaust német végrehajtóitól, gyakran anélkül persze, hogy akár csak a legcsekélyebb erőfeszítést is tennék saját történelmük megértésére. A kijelentés azonban akkor is demagóg, ha a németek nem tudják egy kézlegyintéssel elintézni. Nincs is valóságos jelentése. Vajon ki más lehetett volna a végrehajtó, ha nem az átlagnémetek? Csak ha valaki azt állítaná, hogy voltak a németek között kivételes lények, magának az ördögnek a megtestesülései, s Hitler ezeket választotta ki SS-eknek,

rendőröknek vagy táborigényeseknek, akkor kellene hangsúlyoznunk, hogy közöttük a leggonoszabbak is, azok is, akik a holocaust végrehajtóit voltak, átlagnémetek voltak, emberek, mint bármelyikünk. De senki, akit komolyan lehetne venni, nem állított ilyenfajta butaságot. Ha démonizálnánk a végrehajtókat, nem is lenne miről beszélnünk. Én viszont nagyon határozottan szeretném leszögezni, hogy igenis van miről beszélni, lenne mit megérteni, még ha a megértésre irányuló törekvésünk soha nem fog is igazán kielégülni; ott van ugyanis a németek és zsidók szimbiózisának ugyancsak érdekes története, tele rettenetes feszültségekkel, ami azután a holocaustnak nevezett

rettenetes katasztrófában végződött.

Van egy másik könyv is, melyet egy Goldhagenhez hasonló hátterű amerikai zsidó írt, ugyancsak a holocaustot túlélő német zsidó szülők gyermeke, s amely minden, csak nem demagóg, s annak a ténynek a tudatában íródott, hogy itt egy igencsak bonyolult történettel állunk szemben. A könyv, melyet azért is meg kellett említenem, mert egynémely gondolatát itt is fel fogom használni, Leon Botstein könyve, *Judentum und Modernität. Essays zur Rolle der Juden in der deutschen und österreichischen Kultur 1848 bis 1938* (Zsidóság és modernitás. Esszék a zsidóság szerepéről a német és az osztrák kultúrában 1848 és 1938 között).²

Az említett történet valóban igen bonyolult, és ahogyan Anna Maria Jokl, a kiváló német zsidó pszichoanalitikus egy írásában megjegyezte – melyben két, egyszerre elemzett paciensenek esetét írja le, egy zsidó túlélőt és egy németét, aki annak idején egy speciális náci iskola növendéke

*A Woodrow Wilson Center és a Holocaust Memorial Museum által Washingtonban rendezett *Prejudice Past and Present* című konferencián 1996. szeptember 18-án elhangzott előadás szövege.

volt –, nincs is igazán remény, hogy szociológiai vagy történelmi elméletek segítségével megmagyarázzuk.³ Egy dolog azonban bizonyos: a szörnű véget ért történet nem egyszerűen a német antiszemitizmusról szól, amivé már magában is igen torzán, előítéletesen Goldhagen redukálni szeretné. Az antiszemitizmus története ugyanis, ha ilyenről egyáltalában beszélhetünk, nem valami sajtóosan német történet. Egy európai, mindekelőtt közép- és kelet-európai jelenség történetéről van szó, egy érzületéről, a nem zsidó környezet gyűlöletéről, amelynek alapja az ismert keresztény előítélet; ezen előítélet következtében a nem zsidó környezet Európában sehol sem tett kísérletet, hogy megértse ezt az idegen és „megvetendő” népcsoportot. Hogy érzékeltessem, mire gondolok, elég, mondjuk, ha Isaac Bashevis Singer nagy könyvére, *A Moscat család*ra utalok.

Nem arról van szó természetesen, hogy a német–zsidó szimbiózis története, zsidóknak és környezetüknek a német kultúrkörben való együttélésé ne lett volna szoros összefüggésben az antiszemitizmus jelenségével. A történet lényege azonban éppen a német kultúrkörön belül mindekelőtt annak a *kölcsönös akaratnak* a története, hogy zsidók és környezetük *megérték egymást*, ha ezt a kölcsönös igyekezetet megterhelte is a kölcsönös gyanakvás, esetenként a kölcsönös gyűlölet; a történet egyrészt Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia zsidó népességének küzdelme a maga új identitásának kialakításáért a modern világban, nem pedig egyfajta szimpla reakciója a környezet ellenséges viselkedésére. Másrészről a német intellektuális környezet harca saját, a zsidókkal szembeni ellentmondásos érzelmeivel. Egy titokzatos kölcsönviszony története, ahogyan Franz Kobler, egy 1935-ben, Bécsben kiadott könyv, *Juden und Judentum in deutschen Briefen aus drei Jahrhunderten* (Zsidók és zsidóság három évszázad német leveleiben)⁴ szerkesztője nevezte a dolgot, a Wilhelm és Karoline von Humboldt házaspárnak a zsidókhöz való viszonyát mint e titokzatosság szimbólumát mutatva fel. Az a férfi, aki egy életen át harcolt a zsidók emancipációjáért, ezt írja egy levelében feleségének: „Tulajdonképpen csak egészében kedvelem a zsidókat, egyenként határozottan kerülöm őket...”, amire az asszony, Rahel von Varnhagen és Dorothea Schlegel nagyon közeli személyes barátja azt válaszolja: „Határozottan elővigyázatos vagyok a zsidókkal.”

Heinrich Heine, ennek a titokzatos kölcsönviszonynak zsidó részről talán a legkiválóbb figurája egyfajta *Wabverwandschaft*ról beszél a zsidó nép és a teuton faj jelleme között. „Megeshet, nem csupán az említett [skandináv, angolszász, egyáltalában germán – *V. M.*] népek tanulási képességén múlik, hogy a zsidó életet, ami a szokásokat és a gondolkodásmódot illeti, oly könnyen elsajátítják. A jelenség okát talán a zsidó nép jellemében is kereshetjük, mely mindig nagy *Wabverwandschaft*ot mutatott fel a germán- és bizonyos mértékig a kelta fajtával is.”

Mindekelőtt ennek a titokzatos kölcsönviszonynak, ennek a *Wabverwandschaft*nak a természetéről és mozzanatairól szeretnék néhány szót mondani. Három mozzanatot szeretnék említeni, nem állítván persze, hogy éppen ezek az egyedül fontosak; azzal is tisztában vagyok: még létezésüket is meglehetősen nehéz volna bizonyítani, hogy jelentségükről már ne is szóljak. Az említendők közül azonban az utolsó biztosan valami valóban döntőnek tűnik; a zsidó diaszpóra nyelvének, a jiddisnek a szerepéről van szó Kelet- és Közép-Európában.

Mielőtt azonban erről szólnék, szeretném előbb a másik kettőt említeni, nevezetesen *a.)* az individualitás szerepét a két kultúrában és *b.)* a két nép gondolkodásának közös elemét, előszeretetüket az univerzalizmus iránt. Ami az elsőt illeti, tanúként Goethét idézném meg, aki ezt mondotta Riemernek: „A németek és a zsidók nem mennek tönkre, mert individuumok.” Ami persze valami negatívát is jelentett a szemében. Wilhelm von Humboldt számol be Karolinénak Goethe attitűdjéről ebben a vonatkozásban: „Mindegyik, mondja [Goethe ugyanis – *V. M.*], magát akarja képviselni, mindegyik a maga értékes énjét tolja előtérbe, mindannyian belevesznek valami homályosságba, s mindazok, akik így tesznek, ugyanakkor valóban nagy és meghatározó tehetséggel bírnak, akiből persze éppen ezen okoknál fogva semmi nem lehet. [...] A legjobb tanács, amit adhatok, hogy mind a németek, mind a zsidók szóródjanak szerteszét a világban, már csak kifelé elviselhetők.”

Ami meg a második pontot illeti, Kantról kell szólnom, akinek legfőbb apostolai, bármily meglepőnek tűnjék is ez az első hallásra, zsidók voltak: Marcus Herz, Eliezer Lazarus Bendavid és, a legjelentősebb, Salomon Maimon. Kant egy Herzhez intézett levelében, miután arról panaszkodik, hogy művéről áttekinthetetlen mennyiségű kézirat szü-

letett, amit nem szeretne elolvasni, s ugyancsak felmérhetetlen mennyiségű levelet kap, melyeknek szerzői választ szeretnének kapni művét illető kérdéseikre, a következőket írja: „Már csak ezért is el voltam rá szánva, hogy a kéziratot [Maimonnak Kant rendszeréről írott művét – *V. M.*] az említett nagyon is megalapozott bocsánatkéréssel visszaküldöm; de egyetlen tekintet, melyet rávettem, elég volt ahhoz, hogy felismerjem kiválóságát, és nemcsak hogy felismerjem azt, hogy ellenfeleim közül engem és az alapkérdést senki ilyen jól még meg nem értett, hanem azt is, hogy igen kevesen vannak, akik az ilyenfajta mélyreható vizsgálódásokhoz olyan éleselméjűséggel rendelkeznek, mint Maimon úr.” Egy Kant vagy egy Lessing univerzalisztikus gondolkodása – szemben, mondjuk egy Hegel historicizmusával – nagyon is érthető és vonzó volt a zsidók számára; Kant erkölcsi törvénye végezetül is a Szinájon kapott parancsolatok szekuláris formája volt. Franz Kobler, Kant zsidó apostolainak hozzá való viszonyát, filozófiájának mélyreható megértését elemezvén, biztosan nem téved, amikor ezt írja: „... úgy tűnt, hogy tanáiban az isteni törvénynek a felvilágosodás és a racionalizmus megtépázta tekintélye új, vitathatatlan igazolást nyert.”

Amikor individualizmusról és univerzalizmusról beszélünk, Kantot és Goethét idézzük, persze lehetetlen el nem gondolkodni a protestantizmus szerepéről a történetben. A német kultúra vonzó a zsidók számára, mert benne a protestantizmus, mely sok vonatkozásban visszanyúlt a kereszténység zsidó gyökereihez, döntő szerepet játszott; a protestánsok számára viszont a judaizmus, éppen mert közel áll hozzájuk, nagyon is zavarba ejtő jelenség. Vonzó és taszító is egyszerre. Ha lehet az antiszemitizmust úgy tekinteni, mint keresztény öngyűlöletet, ahogy Freud állította, akkor ez sokkal relevánsabbnak tűnik a protestánsok, mint a katolikusok esetében.

Mint már mondtam, a nyelv szerepe fontosabbnak vagy legalábbis érthetőbbnek tűnik a számomra, mint ezeké a meglehetősen homályos fogalmaké: a viselkedés individualizmusa, a gondolkodás univerzalizmusa. A jiddis, a közép- és kelet-európai zsidók nyelve, minthogy maga is egy német dialektus (mely tény már önmagában is bizonyítja, hogy az askenázi diaszpóra története eredetileg is német környezethez kötődött), lehetővé tette azon zsidók számára, akik továbbra is német környe-

zetben éltek, hogy igen gyorsan és komolyabb nehézségek nélkül sajátítsák el a befogadó nemzet nyelvét, ami sem a nyugat-európai, sem a kelet-európai zsidók esetében nem volt így. Ahhoz, hogy lengyellé, oroszra vagy magyarrá váljon, a zsidónak egy teljesen idegen nyelvet kellett elsajátítania, míg Kölnntől Boroszlóig egyszerűen csak egy dialektusról (a „zsargonról”) kellett az irodalmi nyelvre váltania. Nem túlzás azt állítani, hogy egy eldugott sváb faluból való gyerekek nem volt könnyebb Lessinget olvasnia, mint egy zsidó gyerekek, aki kijött a gettóból. Még az is megeshet, hogy az utóbbinak ment könnyebben, hiszen a zsidó gyerek hozzá volt szokva, hogy írott szövegekkel foglalkozzék, még ha az héber szöveg volt is, héber betűkkel írva. Csak ha figyelembe vesszük, hogy a jiddis egy német dialektus, akkor nem tűnik egészen nevetségesnek, amit Walther Rathenau mondott: „A népem a németek, senki más. Számomra a zsidók egy német törzs, ahogy a szászok, a bajorok vagy a vendek.” Az a könnyedség, mellyel a zsidók el tudták sajátítani a környezeti nyelvét, mégis kétélű dolog volt. A nyelv gyors elsajátítása nem jelenti ugyanis szükségképpen annak az egész kultúrájának (*Bildung*) a megszerzését, amely ezen a nyelven és e nyelven keresztül létrejött. Ez volt az oka bizonyára annak, hogy nemcsak rasszista németek voltak hajlamosak rá, hogy a zsidók, a zsidók *Bildung*jának felületességéről beszéljenek. Végezetül is különbséget kell tennünk a nyelv mint a kommunikáció eszköze, valamint a nyelv mint a kultúra hordozója között, még ha egyes rasszisták ki tudják is használni ezt a tényt saját nézeteik alátámasztására. Nem szabad, hogy a két nyelv azonos gyökerei megtévesszenek bennünket. Nagyon is különböző kultúrák hordozói voltak. De ha ezt a tényt nem szabad is figyelmen kívül hagynunk, kétségtelen, hogy a zsidók asszimilációja a német környezethez, mihelyt a zsidók elhagyhatták a gettókat, és ha így vagy úgy elnyomottan is, de a német társadalom részévé lettek, igen gyorsan ment végbe.

Mielőtt e folyamatot röviden áttekintenénk, két megjegyzést kell tennem. Az említett mozzanatok egészen biztosan nagyon fontosak voltak a tekintetben, hogy kedvező atmoszférát teremtettek a két nép együttéléséhez. Azt azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy meglétüknek csakis olyanokra lehetett igazán kedvező hatása, akik rendelkeztek egyfajta magasabb *Bildung*gal, az úgynevezett ma-

gas kultúrájú zsidókra és németekre; semmiféle hatásuk nem volt az alsóbb néprétegekben. Ezt igen fontos hangsúlyoznunk, még ha tisztában vagyunk is a ténnyel, hogy a *Bildung*gal rendelkezők aránya az úgynevezett *Westjuden* körében relatíve igen magas volt. A zsidók tömeges megjelenése Nyugaton, az *Ostjuden* nyugati irányú migrációja, ami a német társadalom modernizációjának szükségképpen következménye volt, zavarta tehát a zsidók és németek művelt rétegeinek szimbiózisát. Közismert dolog, hogy az átlagos *Westjude* ennek megfelelően gyűlölte is az *Ostjudent*.

A másik dolog, melyet említenem kell, ugyancsak kapcsolódik a modernizációhoz. Mindaddig, amíg a német társadalom élete a kis fejedelmi udvarok körül és azok által szerveződött, az újabb időkben többnyire már maguk az udvarok védelmezték a „maguk” zsidóit a népi antiszemitizmussal szemben. A modernizáció folyamata a társadalom egyfajta demokratizálódásával járt együtt, még ha a német társadalom a maga egészében Weimarig nem vált is demokratikussá; s a demokratizálódás végül is zavaró tényező szerepét játszotta a németek és a zsidók viszonyában. Az a tény, hogy a XIX. században és a XX. század első felében a „zsidókérdés” megléte jellemezte a kelet- és közép-európai társadalmakat, a nagyon rapid modernizációs folyamatnak volt köszönhető, ami nem volt olyan folyamatos és „szerves”, mint a kontinens nyugati felében, s a társadalom nagyon nagy többsége éppen ezért képtelen volt pszichésen adaptálódni hozzá. A bizonytalanság, amely szükségképpen jellemző eleme a modern társadalmak életének, itt a többség szemében betegségnek tűnt fel, mely hirtelen tört rá a társadalomra, s melyet bizonyára valaki vagy valami vele ellenséges „elem” okoz. A bűnbak szerepére pedig a zsidók voltak predesztinálva: ők, akik mindaddig a „normális” társadalmon kívül, a maguk gettóiban éltek, egyszer csak ott termettek a „közönséges emberek” között, s pontosan akkor, amikor az élet bizonytalanná vált. *Németországban* pedig, ahol a modernizáció folyamata, különösen 1871 után, olyan gyors volt, mint sehol másutt, még hozzá jött ehhez, hogy a zsidókat az elit nem csupán tolerálta, hanem be is fogadta, s a zsidóság nemcsak a pénzügyi, hanem a kulturális elitnek is részévé vált. Ha megmagyarázhatnánk a megmagyarázhatatlant, akkor azt kellene mondanunk: éppen az a tény, hogy a német elit és a *Kulturjuden* békében és barátságban élt egymás-

sal, vezetett egyfajta, az idegen csoporttal szembeni hagyományos gyűlöletnél sokkal aktívabb gyűlölethez, ami azután a német társadalom minden olyan rétegében kialakult, amely bizonytalanná vált és fenyegetve érezte magát a modernitásban és a modernitás által.

A zsidó felvilágosodásnak (a *haszkalának*) az a törekvése, hogy a zsidók helyzetét egy, a német társadalmon belül élő kisebbségi nemzeti csoport formájában oldja meg, szerintem nem volt eleve kudarcra ítélve. A zsidó–német viszonyt a modern társadalomban kétségtelenül újra kellett gondolni. A végső csőd nem igazolja, hogy ez két nép együttéléseként, ahogyan Moses Mendelssohn, a haszkala kétségtelenül legnagyobb alakja elképzelte, eleve nem volt elgondolható. A probléma abban van, hogy annak a hosszan tartó felvilágosodási folyamatnak, mindenekelőtt *tanulási* folyamatnak, aminek a legfontosabb mozzanata a tolerancia elsajátítása lett volna – lásd Lessing *A bölcs Náthánját* –, a közép- és kelet-európai térségben nem voltak adva a feltételei: rövidnek bizonyult hozzá az idő. Ha a felvilágosodás nagy alakjai naivak voltak, főképp csak abban a vonatkozásban, hogy azt gondolták: a kulturális elit felvilágosodásának megvalósulása rövidesen magával ragadja majd a népesség nagy többségét is, ami nem bizonyult lehetségesnek. Az átlagnémet nem tudta elfogadni a zsidót, mert az átlagzsidó, aki épp most jött a gettóból, túlságosan is más volt, a *Kulturjude* meg idegen volt a számára, már csak azért is, mert az a német elit is idegen volt, melyhez az előbbi egyik pillanatról a másikra most már hozzátartozott. Maga Mendelssohn még ebben a vonatkozásban sem volt naiv. Azt írta: „Nagyon is tudatában vagyok annak, milyen csekély befolyással bírnak szavaim és elképzeléseim a nagy tömegre. Hatóköröm eleve néhány barátomra korlátozódott, és még inkább összeszűkül azóta, hogy gyerekeket kell tanítanom és nevelnem. Ezen a szférán kívül nincsen befolyásom, és nem is töreksem rá, hogy legyen.”

De ha Moses Mendelssohn vagy egy David Friedländer álma nem volt is eleve kudarcra ítélve, az említett okoknál fogva, azaz a modernizáció rendkívüli gyorsasága folytán mégsem valósulhatott meg. Ehhez jött még egy másik, ugyancsak a modernizáció folyamatához kapcsolódó esemény, nevezetesen a demokratikus, de antiliberalis nacionalizmus felemelkedése, ami azután az antiszemi-

tizmus új, első modern hullámát hozta magával. Nem akarom azt állítani, hogy a német nacionalizmus eleve antiszemita beállítottságú volt, vagy hogy szükségképpen az kellett hogy legyen. Meg kell különböztetnünk azokat, akik egyszerűen csak német nacionalisták voltak, a kifejezett antiszemitáktól, a zsidóság mint zsidóság ellenségeitől. Amit azonban a német nacionalizmus, mely ez időben arra törekedett, hogy megteremtse a német nemzetállamot, nem tudott elfogadni, az a felvilágosodás eszméje volt két felvilágosodott-toleráns nemzet együttéléséről Németországon belül. Mendelssohnak magának semmiféle kétsége nem volt a zsidó vallás nemzeti jellegét illetően, azt illetően, hogy zsidónak lenni nem egyszerűen sajátos vallási eszmékben való hitet jelent, hanem sajátos törvények betartását, sajátos szokásokhoz való alkalmazkodást, sajátos élet- és cselekvésformát. „A mai zsidóságnak, akárcsak a korábbiak, nincsenek tulajdonképpeni hitszimbólumai. [...] Nekünk törvények, szokások, étel- és cselekvésformák, szabályok, élet- és cselekvésvégletek vannak előírva. A tanítások értelmezését illetően szabadok vagyunk. [...] A zsidóság szelleme a cselekvés konformitásban és a tantételeket illető szabadságban jut kifejezésre; kivéve néhány fundamentális tanítást, melyeket illetően valamennyi tanítónk egyetért, s melyek nélkül a zsidó vallás semmiképpen sem állhat fenn.” Zsidónak lenni – bárhol a világon – mindenekelőtt nagyon sajátos életformát jelent. Mendelssohn mindig a nemzet szót használja, ha zsidókról beszél. Néhány példa: „... hogy is van képe egy embernek, aki a tisztesség érzésével rendelkezik, egy egész *nemzettől* elvitatni annak valószínűségét, hogy akár csak egyetlen tiszteletre méltó férfiút is fel tudjon mutatni? Egy olyan *nemzettől*, melyből [...] az összes próféta és a legnagyobb királyok származtak?” Vagy: „Némi vizsgálódások után úgy találtam, hogy erőim maradéka elegendő még arra, hogy jó szolgálatot tegyek gyermekeimnek és talán *nemzetem* egy tekintélyes részének is, ha kezükbe adom a szent könyvek egy eddiginél jobb fordítását és magyarázatát. Ez az első lépés egy olyan kultúrához, melytől *nemzetem*, sajnos! olyan távol tartatik, hogy a javulás lehetőségében szinte már kételkednie kell az embernek.”⁵ Mendelssohn nem tudott elképzelni egy olyanfajta emancipációt, melynek eredményeként a zsidóság egyszerűen azonos hitű embereket jelentene. „Amennyiben a polgári egyesülés semmi más módon nem tartható fenn, csak úgy, hogy eltérünk a törvénytől, melyet

kötelezőnek tekintünk magunkra nézve, akkor igazán szívből sajnáljuk, de szükségesnek tartjuk kijelenteni: ez esetben kénytelenek vagyunk inkább a polgári egyesülésről lemondani” – írja *Jeruzsálem*-ének végén.

Ha viszont ez a helyzet, ha a zsidóság egy Európában szétszóródott független nemzetet alkot, akkor ellentmondás egyszerre zsidónak és németnek lenni akarni. Ellentmondás legalábbis a kontinensen, ahol a nemzet egészen biztosan nemcsak politikai, hanem mindenekelőtt kulturális egység. Ebből kiindulva azt kell mondanom, hogy Christian Wilhelm Dohmnak igaza volt, amikor 1781-ben *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden* (A zsidók polgári megjavulásáról) című munkájában a zsidókat az elnyomás és az előítéletek áldozatának tekintti ugyan, mégis azt állítja, hogy csakis a kereszténység teljes elfogadása lehet megoldás, a *Bildung* csupán felszínes átalakulást eredményezhet, a zsidók mint zsidók, tegyenek akármilyen jó szolgálatokat is az államnak, nem lehetnek társadalmi értelemben egyenlők; ahogyan Paulus egyházi tanácsosnak is igaza volt, amikor 1831-ben kijelentette, hogy a zsidók mindaddig nem tartozhatnak a német nemzethez, amíg betartják ceremoniális törvényeiket, melyek a dolog lényegét tekintve nemzeti törvények. Ha zsidó származású egyének németekké kívánnak lenni, fel kell adniuk zsidóságukat. Moses Mendelssohn utódai, két fiának egyike, Abraham, Felix Mendelssohn-Bartholdy apja, valamint leánya, Brendel Mendelssohn, a későbbi Dorothea Veit, illetve Schlegel, amikor megkeresztelkedtek, nem tettek mást, csak levonták Moses Mendelssohn álláspontjának a tanulságait, mely álláspont kétségtelenül egybecsengett a német nacionalistákéval. A romantika korában nem csupán Moses Mendelssohn családjának nagy része, hanem számos más jelentős zsidó származású személyiség is kikeresztelkedett, mint például Heinrich Heine vagy Rahel Levin, hogy csupán a legkiemelkedőbeket említsem.

Éppen ezen kiváló személyiségek esete mutatja azonban, hogy a probléma mégsem olyan egyszerű, amilyennek például néhány Mendelssohn-utód szemében látszott. Nem Dorothea Schlegelre gondolok. Ő meggyőződéses keresztény lett. Abraham Mendelssohnra gondolok, aki 1820-ban a következőket írta lányának: „... tudom, hogy bennem és Benned és minden emberben van egy örök hajlandóság mindenfajta jóra, igazra és igazságosra, va-

lamint egyfajta lelkiismeret, mely figyelmeztet és vezet bennünket, ha eltávolodunk ettől. Ezt tudom, ebben hiszek, ebben a hitben élek, és ez az én vallásom. [...] Az a forma, melyben Neked ezt a Te hitoktatód elmondja, történeti és, mint minden emberi tételezés, változó. Néhány ezer évvel ezelőtt a zsidó forma volt az uralkodó, majd a pogány, ma a keresztény. Minket, anyádat és engem szüleink a zsidó hitben hoztak a világra, és abban is neveltek, és képesek voltunk rá, anélkül, hogy ezen a formán változtatnunk kellett volna, a bennünk élő Istent és lelkiismeretünket követni. Mi azután Titeket, Téged és testvéreidat a kereszténységben neveltünk, mert ez az erkölcsös emberek többségének hitbeli formája, s semmi olyasmit nem tartalmaz, ami Benneteket a jótól eltántorítana, sőt csakis olyasmiket tartalmaz, ami Titeket szeretetre, engedelmességre, tűrésre és rezignációra nevel...” Olyasvalaki számára, akinek a zsidóság pusztá hit, de mindenekelőtt egyszerűen csak hajlandóság a jóra, akinek a szemében a zsidóságnak nem sok köze van a ceremóniális törvényekhez, valóban pusztá történeti kérdésnek tűnhet fel, hogy ő maga zsidó-e vagy keresztény.

Egy Heine vagy egy Rahel Levin azonban tudja, hogy ez távolról sem ilyen egyszerű. A ceremóniális törvény és a tradicionális zsidó életforma számukra sem jelentett semmit. Ami nemzetiségüket és kultúrájukat illeti, németek kívántak lenni, és semmi más. Ezért keresztelkedtek ki. Idézek egy részletet Heine egy leveléből, a németiséghez való mély kötődésének illusztrálására. „... Ön azt mondja levelében, hogy nagyon nehéz lesz számomra német lényemet egészen elidegenítenem magamtól. Szavait azzal akarja még felerősíteni, hogy ezt valamifajta szándékos törekvésemnek tekinti. Téved. Tudom, hogy egyike vagyok a német bestiáknak, nagyon is jól tudom, hogy számomra a német olyan, mint hálnak a víz, hogy nem léphetek ki életememből. [...] Sőt alapjában véve a németet mindennél jobban szeretem a világon, öröömöm lelem benne, kebelem pedig a német érzemény archívuma, ahogyan két könyvem a német dalé.” „Könnyű lenne elmenekülni, ha az ember nem cipelné a hátán a hazáját.” S mégis éppoly kevésbé volt képes bármit is tenni ellene, hogy zsidó maradjon, ahogy Rahel von Varnhagen sem tudott nem zsidó maradni, s több oknál fogva sem. Ezen okok igen hasonlóan látszanak mindazoknál, akik, mondjuk egy Dorothea Schlegellel szemben, nem

örültek kifejezetten annak, hogy keresztények lettek, s nem találtak megnyugvást a keresztény hitben. Egyrészt kétségtelenül el akarták kerülni azt a látszatot, hogy a zsidók csupán bizonyos előnyökért és nyereségért hagyják oda hitüket. De nem ez volt a legfontosabb. Fontosabb volt annak tudata, hogy gyakorlatilag lehetetlen elvetni zsidóságukat. Heine a „soha le nem mosható zsidóságról” beszél (ami egyik oka volt, hogy Franciaországban akart élni, ahol a zsidókat már emancipálták). „A fehér szakállt, melynek szegélyét az idő újból megfiatalítón megfeketítette, semmiféle borbély nem borotválhatja le...” E mögött meg valami még fontosabb rejtett. Nevezetesen a szolidaritás, mi több, az azonosság érzése mindazokkal a zsidókkal, akik arra ítéltettek, hogy zsidók maradjanak, akik képtelenek voltak hirtelen eldobni maguktól zsidóságukat, mindenekelőtt a keleti zsidókkal (*Ostjuden*). A legjobb zsidó entellektüelek körében biztosan ez volt a legfőbb oka annak, hogy zsidók maradtak, még ha kikeresztelkedtek is, vagy akár hívő kereszténnyé váltak. Idézek egy sokkal későbbi, 1927-es szöveget, néhány passzust Joseph Roth előszavából *Juden auf Wanderschaftjához*.⁶ „E könyv lemond azok tetszéséről és egyetértéséről, de ellenkezéséről, sőt kritikájáról is, akik a keleti zsidókat lenézik, megvetik, gyűlölik és üldözik. Nem fordul azokhoz a nyugat-európaiakhoz, akik abból a tényből eredően, hogy liftes és WC-vel ellátott házban nőttek fel, jogosultnak érzik, hogy rossz vicceket faragjanak román tetvekről, galíciai poloskákról és orosz bolhákról. Ez a könyv lemond az »objektív« olvasóról, aki a nyugati civilizáció imbolygó tornyából olcsó és savanyú jóindulattal bandzsít le a közeli Keletre és annak lakosaira; színtiszta humanizmusból sajnálkozik a csatornázottság hiányán, és, minthogy fél a fertőzéstől, a szegény emigránsokat barakkokba zárja, ahol a szociális probléma megoldása a tömeges halálra bízatik. Ne is olvassák ezt a könyvet azok, akik megtagadják saját, valami véletlen folytán a barakkoktól megmenekült atyáikat vagy ősatyáikat. Ez a könyv nem azoknak az olvasóknak íródott, akik rossz néven veszik a szerzőtől, hogy ábrázolt tárgyát szeretettel kezeli, nem pedig »tudományos szakszerűséggel«, amit unalomnak is lehetne nevezni.” Tudható, ez a fajta szolidaritás kivétel volt, nem pedig szabály. A nyugati zsidók csak azután váltak szolidárisok a keletiakkal, a „pólisiak”-kal, miután azokat már kiirtották. Ez az, amiért jó néhány fi-

atal izraeli számára olyan elrémítő a „holocaust-vallás”. Éppúgy kivétel volt, mint a másik oldalon Friedrich Hebbel nézetei a zsidókról. Hebbel úgy gondolta, hogy a zsidóknak, az Ószövetség népének büszkének kell lennie magára. „A zsidók még tudnak úgy beszélni, ahogyan Mózes beszélt, ugyanazokkal a szavakkal és fordulatokkal. Úgy tűnik fel nekem, mintha magam is többet értenék a prédikációnak az ősnyleven előadott bibliai sorából, mint azokból, amelyeket németül mondanak el. Pindarosz himnuszai mind semmi a zsoltárokhoz képest! Az a nép, mely oly nagy költőt látott felemelkedni a maga soraiból, mint Dávid király volt, meg a prófétákat, büszke öntudattal dicsekedhet a maga kiválasztottságával” – mondotta Ludwig August Franklnak egy zsidó temetésén.

Csak az olyan rendkívüli személyiségek, mint Heine és Rahel Varnhagen voltak egyértelműen tisztában a ténnyel, hogy a németek és zsidók békés egymás mellett éléséhez, számos történelmi oknál fogva, teljes asszimilációra lenne szükség, csak hogy az, ugyancsak történelmi okoknál fogva, lehetetlen. Mintha tudatában lettek volna, hogy a növekvő antiszemitizmust nem lehet elkerülni.

Nem akarom itt tovább követni németek és zsidók együttélésének történetét a XIX. század második felében és a XX. század első felében, egészen annak tragikus végéig. Az antiszemitizmus, mint tudjuk, fokozódott. De akár magyarázatát nyújtja e jelenségnek a rapid modernizációs folyamat és annak következményei, melyek elviselhetetlenek voltak az átlagnémetek igen széles körei számára, akár nem, mindeddig senkinek sem sikerült jobb magyarázó sémát találnia. A zsidók gyors sikereinek következményeként bekövetkező frusztráció, mindazoknak szociális félelmei, akik úgy érezték, nem képesek megtalálni a maguk helyét egy rendkívüli gyorsasággal változó világban, a demokratikus nacionalizmus – ezek azok a legfontosabb szociológiai tényezők, melyeket sokan elemeztek már. A zsidók reakciója is jól ismert. Három tipikus attitűdöt különböztethetünk meg a probléma, pontosabban a zsidó egyének helyzetének megoldására. Az első az az esetek túlnyomó többségében sikertelennek bizonyult kísérlet, hogy valaki teljes egészében németté váljon; idéztem már Walther Rathenaut, idézhetem Fritz Mauthnert is. „Csakis németnek érzem magam.” Elég őszinte azonban ahhoz, hogy hozzátegye: „Ugyanakkor tudom, hogy valamiképpen van agyamnak egy ductusa, melyet

zsidónak neveznek; jó ez így, vagy rossz, nem tudok és nem is akarok rajta változtatni.” A szocialista internacionalizmus különféle árnyalataihoz való csatlakozás, az, ha valaki kommunista lett, gyakorlatilag ugyanezt jelentette. Olyan világot teremteni, mely nem törődik a nemzeti identitással, ahol ennél fogva a zsidó mit sem különbözik a többiekől. A második reakció a cionizmus volt, az egyén azonosulása saját nemzetével, a zsidó nemzettel, és az a törekvése, hogy hazát teremtsen e nemzet számára. A harmadik pedig, igen ritka az asszimilált német zsidók körében, a visszatérés az ortodoxiához.

Úgy gondolom azonban, hogy a közönséges zsidók túlnyomó többsége semmit sem akart megoldani. Továbbra is zavartalanul akart élni a maga kiríthatatlan, jóllehet inkonzekvens kettős identitásában, és eközben nem vette észre, hogy az átlagnémet, extra frusztrációja eredményeképpen, a Versailles okozta megaláztatás eredményeképpen már nemcsak antiszemita: lassan eszét veszti. Vagy talán mégsem ez történt? Minden kommentár nélkül szeretném idézni Anna Maria Jokl már említett írásának egy passzusát: „A szomorú néma állapot, azzal az iszonyú lehetőséggel, hogy öldöklő vadállattá változhat, rámutat valami megformálatlan, elzárt, kifejeződésre képtelen, feloldatlan dologra a német lélek mélyén (hogy »veleszületett faktorról« vagy a történelmi körülményekről van szó, azt itt nem tudjuk eldönteni, ha el lehet dönteni egyáltalán), valamire, amit a zsidók, és talán csakis a zsidók tudtak megérteni, értékelni és katalizátorként kimondhatóvá tenni, amire szükség volt ahhoz, hogy ez a *Valami* megvalósulhasson. Hogy lehet ez? És miért éppen a zsidók?”

SZAITZ MARIANN FORDÍTÁSA

JEGYZETEK

- 1 Alfred A. Knopf kiadása, 1996.
- 2 Böhlau-Verlag, Bécs-Köln, 1991.
- 3 L. Anna Maria Jokl: *Két eset a múlttal való megbirkózás témájához. Thalassa*, 1994. 1–2. szám
- 4 A Saturn Verlag kiadása. Az itt idézendő levelek mind ebből a kötetből valók.
- 5 Az én kiemelésem. *V. M.*
- 6 Lásd Joseph Roth *Werke 2. Das journalistische Werk 1924–1928*, szerk. Klaus Westermann, Kiepenheuer & Witsch, 827. o.